

ПОДВІРНО-РЯДОВА ЗАБУДОВА НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩАХ

М. П. Кучера

Автор виділяє так звану подвірню-рядову забудову на поселеннях X—XIII ст. і намагається з'ясувати її історико-археологічний зміст.

Археологічні дослідження городищ X—XIII ст. на території України дозволяють виділити кілька типів планування житлово-господарських комплексів, найоптимальнішим серед яких є тип подвірню-рядової забудови¹. Він передбачав суцільну забудову великих площ і, що найголовніше, в його основі було подвірне планування поселень. Цей тип забудови відкрито на ряді городищ, на яких були досліджені значні за розмірами ділянки. Зупинимось на кількох прикладах.

На городищі Княжа Гора на правому березі Дніпра поблизу м. Канева в розкопі біля південного краю посаду відкрито 11 напівземлянкових жител², у розташуванні яких помічаються ряди, що йдуть навскіс (під кутом) до подовжньої і поперечної вісей городища (рис. 1). Тут на ділянці 70×15 м частково розкрито два ряди, видовжені з південного сходу на північний захід (житла 2, 4; 3, 5, 6 і, за невідкритим, 10) і чотири ряди — з південного заходу на північний схід (житла 9, 10; 8, 7; 5, 4; 3, 2а, 1). Ряди жител, безсумнівно, продовжувались далі від краю городища на нерозкопану площу. Перехрещення рядів у діагональному (відносно сторін світу) напрямку утворює сітку чотирикутних (ромбоподібних) подвір'їв, розташованих у шаховому порядку.

На подвір'ях розміром близько 12×15 м (площею в середньому 180 м²) відкрито ями та споруди господарського призначення. Житла знаходились на кутах подвір'їв, а іноді й по боках (наприклад, № 6, 7, 9). Усі вони датуються XII — першою половиною XIII ст.

Дещо чіткішу схему подвірню-шахово-рядової забудови відкрито в середній частині дитинця на Плісеському городищі у верхів'ях Західного Бугу³. Тут на ділянці 60×20 м зафіксовано залишки близько 20 напівземлянкових жител VIII—XI ст., розташованих двома рядами з північного сходу на південний захід і

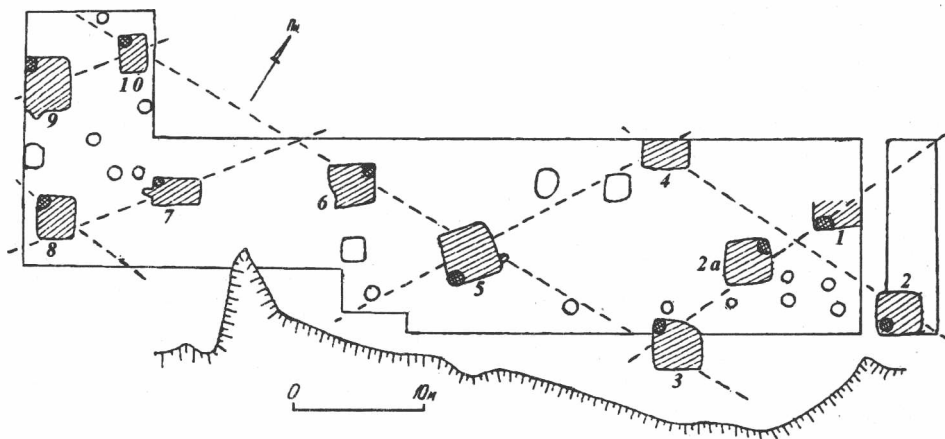

Рис. 1. Схема розташування жител на городищі Княжа Гора.

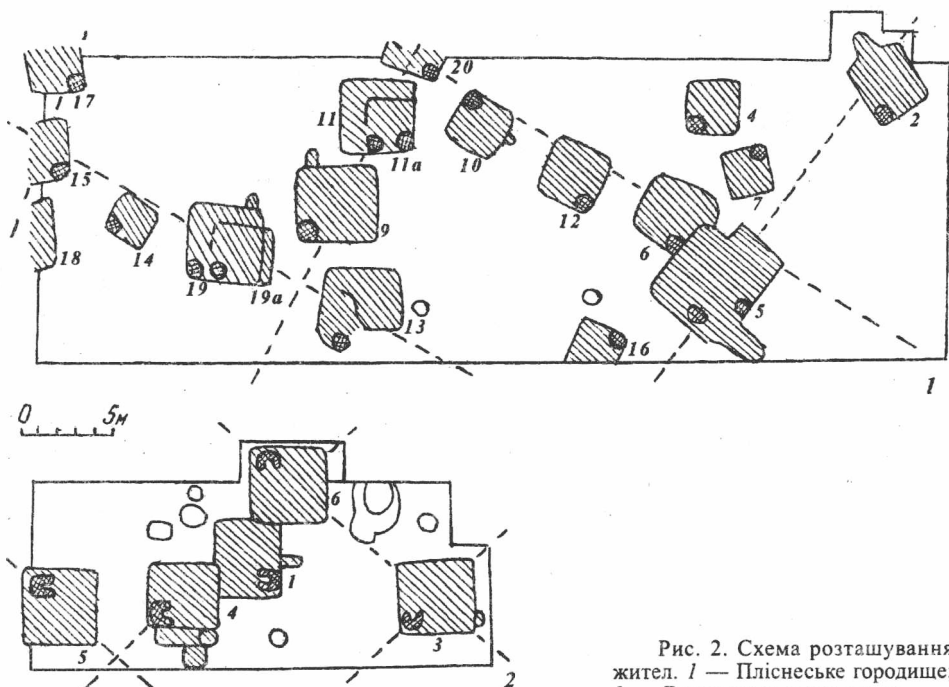

Рис. 2. Схема розташування жител. 1 — Пліснеське городище; 2 — Волинцевське городище.

трьома рядами з північного заходу на південний схід (рис. 2, 1). До перших рядів належали житла 5, 6, 12, 10, 20; 13, 19, 19а, 14, 15, а до трьох інших — 2, 5; 20, 11, 11а, 9; 17, 15, 18. Можливо, що житло 2 в північно-західному куті розкопу за місцеположенням відповідає ще одному ряду, орієнтованому з північного сходу на північний захід, продовження якого в обидва боки лишилося за межами розкопу. Кожне подвір'я, в середньому, займало площу близько 300 м² (15×20 м).

За речовим матеріалом досліджені житла поділяються на три хронологічні періоди VII—VIII, IX—X і кінець X—XI ст.⁴. Найранішими є житла 4 і 7 (VIII чи VIII—IX ст.), які не дають уявлення про характер забудови. До другого хронологічного періоду (IX—X, а, вірогідніше, кінець IX—X ст.) належать житла 12, 14, 16 і, очевидно, 20. Вони розташовані на значній відстані одне від одного, але в цілому відповідають тій схемі забудови, яку утворюють житла кінця X—XI ст. До числа останніх належать житла 2, 5, 6, 9, 10, 11, 11а, 13, 15, 17, 18, 19, 19а. Вони, власне, і визначають подвір'я, про які йшлося вище.

Житла XI ст. належать до кількох будівельних періодів. Деякі з них збудовані на місці попереднього (19, 19а; 5, 6; 11, 11а) чи розташовані поряд, за 1—2 м (10, 11, 9, 13, 19, 17, 15, 18).

На південно-східній околиці невеличкого городища в с. Волинцеве⁵ (у районі Путивля на Сеймі) відкрито частину подвір'я-рядової забудови з 5 напівземлянкових жител площею 24×10 м (рис. 2, 2). Останні розташовувались двома діагональними рядами в шаховому порядку, обмежуючи подвір'я з господарськими ямами. Один ряд з трьох жител (6, 1, 4) орієнтовано з північного заходу на південний схід, а другий (житла 6 і 3) має напрямок з південного заходу на північний схід. Житла не одночасні. Більшість з них (напівземлянки 1, 4, 6) перекривають одне інше. Крім того, було відкрито житло 2, яке, за словами автора розкопок, повністю збудоване на місці напівземлянки 6⁶. Ймовірно, ще одне житло знаходилось на місці житла 4.

Автор розкопок датував житла періодом роменської культури, але на городищі переважають матеріали XI—XIII ст. До цього ж часу, на що вперше звернув увагу І. І. Ляпушкін, належить також частина відкритих жител, в яких насправді було знайдено інвентар XII—XIII ст.⁷.

Даний тип забудови простежується і на ряді інших пам'яток X—XIII ст., у тому числі й неукріплених, але скласти про нього більш повне уявлення важко у зв'язку з невеликими розмірами ділянок, які суцільно досліджувались на посе-

леннях. Наявні матеріали дозволяють судити лише про принципи забудови, а не про характер планування на широкій площі в цілому.

Розглядуваний тип забудови надавав плануванню стабільного характеру. Під час існування того чи іншого поселення житла на кожному подвір'ї постійно поновлювались. На довготривалих поселеннях, якщо життя на них існувало безперервно, залишки жител різного часу розташовувались по периметру подвір'їв. При цьому, чим довше існувало поселення і чим більша, у зв'язку з цим, щільність розташування на ньому будівельних залишків, тим чіткіше виявляються обриси подвір'їв. Цілком очевидно, що населення дотримувалось правила будувати нові житла лише на межі подвір'їв, не виходячи за лінію рядів, які продовжувались на сусідніх подвір'ях і які визначали розміри кожного подвір'я. Довільне розміщення жител при суцільній забудові неминуче призвело б до плутанини у визначенні меж подвір'їв і порушення існуючих підходів до них.

Будівельні залишки в розкопі на Княжій Горі, на відміну від Пліснеська, утворені протягом менш тривалого часу. На ньому небагато жител, які було споруджено на новому місці замість старих, що стали непридатними для подальшого використання. Тому тут з першого погляду не помічаються подвір'я. Поодинокі житла, збудовані пізніше по краях окремих подвір'їв, майже не змінюють початкового вигляду шахово-рядової забудови.

Можна вважати, що на поселеннях з подвірною забудовою житла спочатку розташовувались у шаховому порядку, знаходячись по кутах подвір'їв. Але при тривалому існуванні поселень житла доводилось замінювати новими, пересуваючи забудову по боках подвір'їв. Поздовжні й поперечні ряди в плануванні зберігались, хоч самі житла втрачали шахове розташування. Останнє зберігалось за подвір'ями.

Дуже важливо визначити кількість жител, які могли одночасно існувати на одному подвір'ї. Для цього маємо ще мало фактичних даних, але наявні матеріали дозволяють висловити деякі міркування.

На Княжій Горі розкопані житла розташовані на кутах подвір'їв, а частина, як вказувалось вище, знаходилась по боках (по середині однієї чи двох сторін) (рис. 1). У першому випадку кожне кутове житло мало належати сусідньому подвір'ю і, таким чином, на одне подвір'я припадало одне житло (рис. 3).

Якщо припустити, що між кутовими житлами знаходилось, наприклад, з двох протилежних боків ще по одному житлу, і що всі вони існували одночасно, то на одному подвір'ї мало б бути по два житла (рис. 3).

Проте на Княжій Горі, певно, не всі з відкритих жител існували одночасно. Житла 2, 2а, 3, 4, 5, 9 мають слідит пожежі і, очевидно, загинули разом, але не одночасно з іншими житлами.

На розкопі в Пліснеську, як уже зазначалось, найбільше виявлено напівземлянок кінця Х—ХІ ст.— № 1, 2, 5, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 19а, завдяки яким і визначається подвірню-рядова забудова (рис. 2, 1). Є можливість встановити кількість жител для південно-західного подвір'я, на якому розкрито обидва ряди*. До цього подвір'я входило п'ять жител: 11, 11а, 9, 19, 19а. Напівземлянки 15 і 17 належали до сусіднього з півдня подвір'я, яке лишилося за межами розкопу (входи до жител у Пліснеську знаходились з протилежного боку від печі)⁸. До північно-західного подвір'я належали, очевидно, житла 10, 6, 5, 2. Не виключено, що в житлі 5, судячи з його конфігурації та наявності двох печей, об'єднано два різночасні житла. Отже, на одному подвір'ї могло знаходитись п'ять жител кінця Х—ХІ ст., тобто вони заповнюють період тривалістю приблизно 125 років. Загальновідома думка дослідників про те, що напівземлянкове житло могло існувати в середньому близько 25 років. За цією нормою протягом 125 років на одному подвір'ї знаходилось по одному житлу.

Щодо жител кінця IX—X ст., то їх, нагадаємо, на розкопаній ділянці в Пліснеську відкрито лише чотири (12, 14, 16, 20; рис. 2, 1) і всі вони входять до різних подвір'їв⁹.

Очевидно відкриття меншої кількості напівземлянок IX—X ст. пояснюється тим, що частина з них була поновлена і продовжувала існувати в ХІ ст. Кераміки

* Слід мати на увазі, що до одного подвір'я входили лише житла, розташовані з двох боків його периметра. Житла з інших двох боків належали до сусідніх подвір'їв (рис. 3).

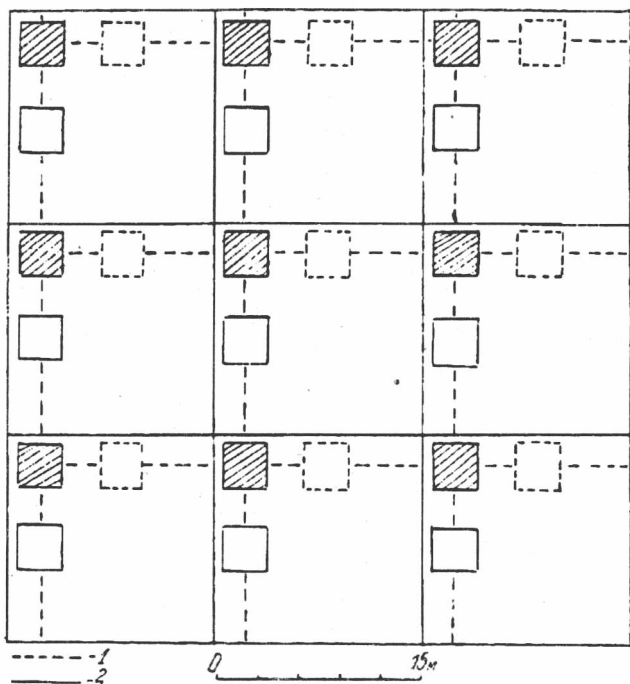

Рис. 3. Схема подвірної-рядової забудови. 1 — ряди жител; 2 — межі подвір'їв.

зміщено на південний схід, що дало можливість вирізати в материковому останці піч нового житла¹⁰. Перебудовані на одному й тому ж місці житла виявлено на городищі давнього Галича в с. Крилосі. У напівземлянці 3 після пожежі котлован було засипано землею на товщину 0,4—0,5 м і на цій підсипці влаштовано долівку нового житла. У напівземлянці 5 також знаходилося дві долівки з печами, розділеними земляною підсипкою¹¹. На городищі XI—XII ст. Муравиця на Волині відкрито житло, яке було поновлено у старому котловані на підсипці товщиною 0,9 м¹². Аналогічну перебудову відкрито в двох напівземлянках і на поселенні V—VI ст. Гореча-II в м. Чернівцях¹³.

У наведених прикладах сліди перебудови встановлюються за двома обставинами: 1) долівка старого житла знаходиться нижче нового; 2) котлован нового житла частково виступає за межі заглибленої частини ранішої напівземлянки. Проте логічно припустити й такі випадки, коли під час перебудови нерівну земляну долівку в заглибленій частині житла не підсипали, а підчищали; відповідно з цим зрізали з усіх боків і стіни котловану. Така перебудова лишається для археологів непомітною, сліди її під час розкопок не фіксуються.

Зазначимо, що менша кількість напівземлянкових жител ранішого часу по відношенню до наступного, особливо фінального, періоду існування даного типу споруд не є винятком Пліснеського городища. За нашими спостереженнями, а також за опублікованими даними П. О. Раппопорта¹⁴, ця особливість характерна і для інших пам'яток. На думку П. О. Раппопорта, раніші напівземлянки гірше збереглися і не всі вони виявляються під час розкопок. Можливо ця думка частково слушна. Але основною причиною обмеженої кількості раніших напівземлянок, що збереглися на поселеннях, слід вважати використання частини їх котлованів під спорудження нових жител. Сказане стосується і жител XI ст. в Пліснеську. Серед них могли бути й такі, у котлованах яких поновлювалися лише стіни та покрівля. Тому не маємо підстав заперечувати співіснування на окремих садибах протягом певного часу двох жител.

Як відомо, у лісовій зоні, у місцевостях з високим рівнем ґрунтових вод, за давньоруських часів будували наземні зрубні житла. При наземній забудові, як і напівземлянковій, планування протягом тривалого часу не змінювалося, у багатьох випадках нові житла будували на місці старих. Такі факти відкрито в Нов-

кінця IX—X ст. траплялося в культурному шарі значно більше, ніж кінця X—XI ст.

Вище вже наводились приклади, коли нове житло будували на місці старого. Так, на Пліснеському городищі напівземлянка 19а була споруджена в напівземлянці 19. У північній частині вона виходила на 70 см за межі ранішої напівземлянки, її долівка знаходилась на 50 см вище долівки попереднього житла.

На Волинцевському городищі житло 2 повністю знаходилося на місці житла 6. Подібні приклади відомі й на інших пам'ятках. На Новотроїцькому городищі IX ст. котлован старої напівземлянки 24 було поглиблено і незначно

городі¹⁵, Новогрудку¹⁶, Полоцьку¹⁷, Пінську¹⁸, Давид-Городку¹⁹, Слуцьку²⁰ а також Києві²¹. Тривалість існування новгородських будівель дорівнювала в середньому близько 20 р.²², а в Полоцьку — 10 р.²³.

Планування жител X—XIII ст. найкраще вивчено в Новгороді на Неревському кінці²⁴. Там житла і частина господарських приміщень розташовувались по кутах і по боках подвір'їв.

Планування наземних зрубних жител — наявність подвір'їв, їх форма та розміри, густота забудови — по суті, нічим не відрізняється від подвірно-рядового планування напівземлянкових жител. Відміни стосуються формального боку досліджень. У лісовій зоні залишки жител збереглися у вигляді окремих ярусів у вертикальній проекції, а в лісостеповій зоні різночасові напівземлянки виявляються спроектованими в горизонтальній площині — одна поряд з іншою або по кілька суміжних в одному котловані.

Завдяки багатоярусній стратиграфії будівельних залишків, у лісовій зоні безпомилково виявляються синхронні житла. Розкопки в Новгороді, Мінську свідчать, що в XII—XIII ст. на одній садибі іноді знаходилося по два житла²⁵. Такий висновок напрошується і з наведеного вище аналізу забудови XI ст. в Пліснеську. Очевидно у даному випадку на одному подвір'ї могли мешкати дві споріднені родини. Але це було винятком. Нові сім'ї селились на незабудованих місцях. Подвір'я не ділились між нащадками, а лишались незмінними, переходячи в користування, очевидно, одному із спадкоємців.

Основне значення подвірно-рядової забудови, яка сформувалась у східних слов'ян до кінця I тис. н. е., полягало в тому, що вона найповніше відповідала умовам трудової діяльності індивідуальної сім'ї, господарським потребам безпосередніх виробників матеріальних благ ранньофеодального суспільства.

Примітки

¹ Кучера М. П. Об одном типе застройки древнерусских поселений // АИУ в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конфер. ИА АН УССР.— Днепропетровск, 1980.— С. 153.

² Мезенцева Г. Г. Древньюрское місто Родень Княжа Гора.— К., 1968.— С. 24.

³ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1949 рр. // АП УРСР.—1952.— Т. 3.— С. 379; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР.— 1962.— Т. 12.— С. 52.

⁴ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— С. 20—22.

⁵ Довженко В. Й. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 251.

⁶ Там же.— С. 256.

⁷ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— М., 1961.— № 104.— С. 248.

⁸ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— С. 20.

⁹ Там же.— С. 21.

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— М., 1958.— № 74.— С. 200.

¹¹ Аулік В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 123.

¹² Свєшніков І. К., Петегиріч В. М. Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія.—1978.— Вип. 27.— С. 81, 82.

¹³ Тимоощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.— С. 32.

¹⁴ *Ранпопорт П. А.* Древнерусское жилище // САИ.— Вып. Е1-32.— Л., 1975.— С. 32, 58, 80—83.

¹⁵ *Засурцев П. И.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА.— М., 1963.— № 123.— С. 165.

¹⁶ *Ранпопорт П. А.* Древнерусское жилище.— С. 95.

¹⁷ *Штыхов Г. В.* Древний Полоцк.— Минск, 1975.— С. 38.

¹⁸ *Лысенко П. Ф.* Древние города Южной Белоруссии // Очерки по археологии Белоруссии.— Минск, 1972.— С. 107; *Лысенко П. Ф.* Города Туровской земли.— Минск, 1974.— С. 104.

¹⁹ *Лысенко П. Ф.* Города туровской земли.— С. 125, 127.

²⁰ Там же.— С. 149.

²¹ *Толочко П. П.* Новые археологические открытия в Киеве // ВИ.— 1973.— № 4.— С. 212, 213.

²² *Засурцев П. И.* Указ. соч.— С. 84.

²³ *Штыхов Г. В.* Древний Полоцк.— С. 55.

²⁴ *Засурцев П. И.* Указ. соч.— С. 83.

²⁵ Там же.— С. 93, 105; *Штыхов Г. В.* Города северной и центральной Белоруссии // Очерки по археологии Белоруссии.— Минск, 1972.— С. 84.

М. П. Кучера

ПОДВОРНО-РЯДОВАЯ ЗАСТРОЙКА НА ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДИЩАХ

На юге Киевской Руси, в частности, в лесостепной зоне, археологически легко обнаруживаются остатки полуземляночных жилищ, в отличие от полностью наземных, которые, в подавляющем большинстве случаев, фиксируются очень плохо. В размещении полуземляночных жилищ на относительно значительных по площади раскопанных участках на укрепленных поселениях на Княжей Горе, в Плиснеске и Вольтинцево автор усматривает тип застройки из взаимоперекрещивающихся параллельных рядов, образующих сеть четырехугольных дворов-усадеб, обычно расположенных относительно стран света в шахматном порядке.

Данная схема застройки идентична усадебной планировке раннефеодальных поселений в лесной зоне Восточной Европы, известной по раскопкам многоярусных остатков срубных жилищ, сохранившихся благодаря влажному грунту.

М. P. Kuchera

SIDE BY SIDE FARMSTEAD LOCATION IN THE ANCIENT KYIV-RUS TOWNS

As for the Southern regions of Kyiv-Rus, especially in the Forest-Steppe Zone, the remains of semi-subterranean dwellings are readily fixed by archaeologists as compared to the surface dwellings. The location of the semi-subterranean dwellings on the relatively large spaces of excavated territories in Kniazha Gora, Plisnesk, and Volyntsevo hillforts suggests that the semi-subterranean dwellings were arranged in crossed parallel lines so that the lines formed the network of quadrangular farmsteads usually exposed and situated in chess-board order.

The above building scheme is identical to the farmstead planning of the early feudal settlements in the Eastern Europe Forest Zone known by excavations of many-tiers remains of timber-framed dwellings remained due to the moist soils.